

ПІВДЕННІ КОРДОНИ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА ТА ПРОБЛЕМА ЛІТОПИСНИХ ТИВЕРЦІВ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена аналізу сучасного стану вивчення археологічних пам'яток літописних тиверців епохи раннього середньовіччя за археологічними знахідками із території Лівобережжя Дністра. З'ясовано розбіжність у поглядах стосовно локалізації пам'яток літописних тиверців. Проводиться аналіз сучасного стану вивчення городищ цього регіону. Обґрунтовується висновок про належність тиверцям пам'яток X ст. у Середньому Подністров'ї та пролягання південного кордону Галицького князівства у межах Вінницької області.

Ключові слова: раннє середньовіччя, археологічні пам'ятки, тиверці, городища, Середнє Подністров'я.

Актуальність теми визначається тим, що важливим фактором процесу творення кордонів окремих князівств під час розпаду Київської держави було міжплемінне розмежування. Загально визнано, що племінною основою, на якій сформувалося Галицьке князівство, були східні хорвати. Однак, як виглядає, у процесі розширення цього племінного князівства, в зону його впливу попадали також сусідні племінні території. Ймовірно, в процесі розпаду племінних союзів, що відбувався з одного боку під натиском кочових племен – угорців та печенігів, а з іншого – дружин русів, племена уличів та тиверців змушені були покинути землі на кордоні зі степом та відступити на території, контрольовані карпатськими хорватами. Відтак, в процесі цього відступу територія хорватського племінного союзу мала б зрости за рахунок густо заселених прибульцями з півдня рівнинних територій – такою, очевидно, була ґенеза Тербовлянської землі, яка на ранньому етапі частково включала землі пізнішого Пониззя.

Стан дослідження проблеми. Становлення системи племінного розселення та формування кордонів удільних

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та етнокомунікації, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів.

© Терський С.В., 2016

князівств Київської держави в ширшому плані вивчали історики М.С. Грушевський, І.П. Крип'якевич. Однак письмові джерела дають дуже обмежену характеристику цих питань. Тому ключовими при визначенні територіальних меж племінної території можуть бути лише дані археологічних досліджень, які масштабно розпочались у Середньому Подністрів'ї лише у другій половині ХХ ст. Тривалий час пам'ятки Правобережжя Дністра в межах Чернівецької області досліджував Б.О. Тимошук, а в межах Республіки Молдова – Г.Б. Федоров, а згодом І.А. Рафалович. Б.О. Тимошук навіть окреслив археологічні ознаки старожитностей тиверців на Правобережжі [24, с. 139-140], якими він вважав вживання домішки піску й слюди при приготуванні глиняного тіста кераміки, а також форму укріплених поселень – переважно невеликі круглі чи овальні в плані городища, укріплені земляними валами й ровами.

Лівобережжя Дністра досі не дочекалося системних досліджень пам'яток доби Київської держави не дивлячись на те, що детальна карта давніх укріплень краю була створена ще на початку ХХ ст. [18]. Найбільш значні польові роботи на слов'янських пам'ятках Лівобережжя досі було проведено лише у 1952–1953 рр. російським археологом М.І. Артамоновим. Тоді було обстежено та продатовано раннім середньовіччям городища у Глибівці, Калюсі, Дерешові, Вищеольчедаєві, Попелюхах, Маціорському та Григорівці [4; 5]. Широкоплановими розкопками досліджено залізоробне поселення поруч городища у Григорівці [6]. У 1980-ті роки пам'ятки Лівобережжя досліджувала кам'янець-подільський вчений С.Е. Баженова, яка провела розкопки Глибівського городища, та молдавський археолог М. Тельнов – дослідник найбільшого на сьогодні за кількістю розкритих об'єктів поселення Скок VIII–IX ст. у Середньому Подністрів'ї. Останній досі є головним польовим дослідником слов'янських старожитностей Правобережжя у Республіці Молдова. Натомість, історико-археологічні огляди Правобережного Подністрів'я готує його колега Р.А. Рабинович, а фрагментарний огляд

ранньосередньо-вічних пам'яток Подністров'я в межах лише Хмельницької області зроблено С. Маярчаком [12]. У 1970-ті роки дослідник слов'янських городищ VIII–XIII ст. поміж Сяном і Сіверським Дінцем, київський археолог М.П. Кучера виділив окрему Дністровсько-Сиретську групу слов'янських городищ, значну частину яких він приписав літописним тиверцям [10, с. 123-125]. Пам'ятки Галицького Пониззя, яке сформувалося на землях тиверців у середині XII ст., систематизував кам'янецький дослідник О.Л. Баженов [8].

За останні десятиліття значно зросла джерельна база стосовно різних сторін давньої історії регіону Подністров'я, дослідниками зібрано ряд фактів, які дозволяють детальніше з'ясувати обставини формування системи заселення. Проте поява ряду окремих досліджень не призвела до створення загальної картини розселення племен у регіоні Середнього Подністров'я [12; 21].

Метою статті є аналіз сучасних історичних досліджень проблеми, а також особливостей джерельної бази, що стосується формування південних кордонів Галицького князівства, з'ясування початкових етапів становлення територіальної структури т.зв. Пониззя.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Серед племен південно-західного порубіжжя Київської держави важливе місце належить тиверцям. За Літописом Руським у 885 р., князь Олег намагався узалежнити уличів і тиверців [3, с. 14]. 907 р. вони брали участь у поході князя Олега на Царгород. Тоді тиверці названі в літописі «толковинами» [3, с. 16]. М. Грушевський вважав, що до «толковинів» київського князя належали ті племена, які «добровільно чи не добровільно, наслідком «примушування» підпали його політичному впливу, посилали з київським князем в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дані, ані не мали інших зобов'язань супроти нього, чи якихось обмежень своєї управи» [10, с. 412], тобто, «толковини» – це «автономні племена, зобов'язані до висилання своїх військ на

поміч київському князю» [10, с. 419]. Проте, на думку сучасного дослідника Л.П. Михайлини, термін «толковини» має в своїй основі давньослов'янське «тълькъ» – перекладач, що відповідно вказує на використання тиверців як перекладачів, оскільки вони мешкали у зоні активних мовних контактів і безперечно володіли грецькою мовою, необхідною під час походу на Візантію [13, с. 180]. У зв'язку із походом князя Ігоря на Візантію в 944 р. тиверці востаннє згадуються в літописі [3, с. 25]. Більшість авторів пояснюють зникнення тиверців із сторінок літопису у зв'язку з їх повним підпорядкуванням Київській державі [13, с. 180]. Однак інформатор візантійського імператора Костянтина Багрянородного, який точніше відобразив військово-політичну ситуацію у Північному Причорномор'ї у середині X ст., перерахувавши «данників Русі» древлян, уличів, лучан та «інших слов'ян», не згадує це плем'я серед сусідів імперії [1, с. 157].

На думку деяких дослідників, це може свідчити про захоплення їх племінної території печенігами та наступну міграцію тиверців на північ [19, с. 16], хоча не можна виключати й припущення про включення тиверців у склад об'єднання уличів, внаслідок міграції останніх із сходу на захід.

Серед дослідників існує розбіжність у визначенні території розселення тиверців. Частина з них, в першу чергу ті, хто базував свою думку на аналізі літопису, розміщає сусідні племена уличів поміж Південним Бугом та Дністром, залишаючи тиверцям лише Правобережжя Дністра. Аналізуючи дані археологічних досліджень, було висловлено припущення, що тиверці утворили своє племінне князівство ще в першій половині VIII ст. [22, с. 136-139], а їх походження виводилось від племені антів [17, с. 129].

Вже Г.Б. Федоров однозначно відніс слов'янські археологічні пам'ятки Правобережжя Дністра племенам тиверців. Натомість Б.О. Тимошук вважав, що городища на Правобережжі Дністра в межах Північної Буковини належали тиверцям, а в межиріччі Прута й Сирета –

хорватам [22, с. 139-140]. На думку дослідника слов'янських городищ VIII–XIII ст. поміж Сяном і Сіверським Дінцем М.П. Кучери, племінна межа між тиверцями та карпатськими хорватами проходила не по Пруту, а по Дністру на лінії р. Збруч. Ця межа відповідає територіальному членуванню виділеної дослідником Дністровсько-Сиретської групи городищ на дві частини – східну – по Дністру (15 городищ) і західну – між Дністром, Прутом і Сиретом (22 городища). Городища східної частини вниз по Дністру, які підходять до Дністровсько-Реутської групи тиверських укріплень, М.П. Кучера також вважав пам'ятками літописних тиверців [11, с. 124]. Натомість в середовищі кам'янецьких археологів утвердилася думка стосовно належності пам'яток Середнього Подністров'я відразу трьом племінним групам – уличам, тиверцям та східним хорватам [8, с. 13].

Археологічними дослідженнями встановлено, що більшість цих городищ виділеної М.П. Кучерою Дністровсько-Сиретської групи походить з ранньо-залізного віку, або, можливо, навіть з енеоліту. Так, найбільше з них – Маціорське – мало площу близько 25 га. Проте, як неодноразово зауважував М.П. Кучера, існування пізніших поселень на давніших городищах не випадкове, оскільки викликане потребою використання слов'янами раніше покинутих укріплень.

Тиверська частина цієї групи городищ займає обидва береги Дністра, поширюючись в основному на його Лівобережжі. Тут відстань між городищами 7–8, рідше 12–23 км [11, с. 123]. До типових слов'янських укріплень відносять городища Баламутівка, Горішні Шерівці I, Добринівці, Ломачинці, Глибівка, Попелюхи, Рудь, Мерешівка.

Певна подібність до південнобузьких городищ уличів помітна у розташуванні Ломачинського та Горішньо-Шерівецького городищ на ступінчастих схилах, що закінчувались мисом із джерелом.

Хоча городища Правобережжя Дністра почали виникати вже у VIII ст., проте більшість городищ Дністровського Лівобережжя існувала лише з IX–X ст. (про це свідчить наявність поряд з гончарною також і ліпною кераміки).

Слабка вивченість городищ Середнього Подністров'я не дозволяє переконливо окреслити тиверське територіальне племінне ядро. Однак певні дані для висновків все ж таки є. Перш за все це городища спеціально зведені для потреб племінної еліти. Так, на обмеженій частині Лівобережжя у X ст. зводиться низка городищ площею до 0,5–1,0 га в Вищеольчедаєві, Попелюхах, Пилипах Хребтіївських, Глибівці. Розкопки, проведені на останньому з них, встановили перебування там військового гарнізону та спалення пам'ятки наприкінці X ст. В закритому комплексі зібрано дирхеми VIII–X ст. та коштовні срібні оздобы X – початку XI ст. [7]. Разом з тим певні центри існували переважно вздовж р. Дністер. Одне з них – трискладове городище у Григорівці площею більше 20 га, на якому досліджено один із центрів залізобробного ремесла [5, с. 107; 6]. Окрім городища 23-х горнів, відкрито на селищі поблизу. Знахідка бронзового перстня IX ст. [5, с. 110] дозволяє датувати увесь комплекс IX–X ст.

У тісному зв'язку з мешканцями Григорівського городища перебувала залага невеличкого (близько 0,35 га) городища поблизу с. Рудь, яке мало селище площею 4,5 га [див. 11, с. 125]. Воно розташовувалося лише за 8 км південніше, на протилежному (правому) березі Дністра. Тут теж займалися залізобробкою. Виявлено піч для випалу залізної руди, глиняні сопла та кілька сиродутних горнів для виготовлення заліза.

Якими ж були етапи формування племінних структур? Причину виділення племінної верхівки слід шукати у впливах, в першу чергу, з боку степовиків.

Коли відбувається побудова князівських фортець на території Хотинської височини та суміжного Правобережжя Дністра, датують рубежем IX–X ст. [23, с. 57-65; 25, с. 225]. Ймовірно, причиною побудови укріплень слов'янами Середнього Подністров'я була присутність давніх угорців в Дністро-Дунайському межиріччі («Ателькузі») напередодні свого переходу в Паннонію [16, с. 26]. Дані письмових джерел свідчать про панування на цій території угорців з 30-х років IX ст. по 30-ті роки X ст. З цієї ж причини

приєднання придністровських племен Київською державою допускають не раніше другої половини 30-х – початку 40-х років X ст. [15, с. 6]. Припускають, що саме угорці ізолювали місцеві старожитності від скандинавського впливу.

Однак категоричні висновки про відсутність слідів діяльності скандинавів у регіоні заперечуються даними досліджень останніх років. Так, аналіз вістер стріл з Алчедарського та Єсимауцького городищ, а також з городища Рухотин (ур. Корнешти) показав помітну присутність скандинавського дружинного елемента на Правобережжі Дністра у X ст. [14, с. 70-72, рис. 1-2].

Ці знахідки нерідко пов'язують з походом київського князя Володимира на хорватські землі, який мав призвести до часткового запусіння межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, значного зменшення кількості городищ і поселень й відтоку мешканців із цих земель. На підтвердження часто цитується записка візантійського топарха, який перебував у 991 або 992 р. у м. Маврокастро (сучасний Білгород-Дністровський Одеської обл.). Згідно з повідомленням, якісь війська «зробили безлюдними більше десяти міст, сіл же було цілковито розорено не менше п'ятсот...» [2, с. 129]. Місцеві мешканці, підвладні топарху, вказували на «царюючого на північ від Дунаю, сильного численним військом і гордого бойовою силою» володаря [2, с. 130].

Натомість, сучасні дослідники Правобережного Подністров'я допускають ослаблення на початку – в середині XI ст. влади Київської держави у регіоні внаслідок руху на Дунай кочових племен з глибин Євразійських степів. При цьому значні простори Придністров'я оголошуються нічийною, ніби, нейтральною землею між Галицьким князівством та кочівниками [15, с. 6-7]. У зв'язку з цим називають можливих переселенців на ці землі – печенігів, одне з племен яких – «Іабдертіім», за даними Костянтина Багрянородного, в середині X ст. межувало зі слов'янськими племенами «ультіни» – уличі та «ленчани» – лучани [1, с. 157]. Щоправда, це печенізьке плем'я розташовують на

степових анклавах лісостепової зони Волині, на північ від верхів'їв Південного Бугу та в районі степу Панталиха на Правобережжі Збруча [26].

Однак, як свідчать археологічні матеріали, відступ слов'ян із територій південніше р. Ушиці (усталена літописна південна межа володінь князя Данила Галицького), очевидно під натиском степовиків, не відбувся одномоментно. Частина мешканців після подій кінця X ст. залишилася на своїх місцях, про що свідчать матеріали XI–XII ст., виявлені на городищах у Дерешові, Григорівці, Вищеольчедайові та Попелюхах, а також по сусідству на Правобережжі Дністра [20]. У період політичної активності теробовельського князя Василька Ростиславовича наприкінці XI ст. навіть існував проект підпорядкування князівській владі торків та берендеїв, які були відтиснуті у Подністров'я київськими князями та новоприбулими половцями, та використання їх для боротьби з польськими князями.

Таким чином, цілком справедливою є думка, що територія Лівобережжя Дністра південніше р. Ушиця хоча би в окремі періоди знаходилася під контролем Галицького князівства, яке виділилося зі складу Київської держави наприкінці XI ст. Невеликі за розмірами городища племінного ядра тиверців, що знаходилися по обидва боки р. Дністер поблизу від стику Чернівецької, Вінницької та Хмельницької областей, продовжували функціонувати найдовше – ще у XII ст., у період існування Галицького князівства. Їх ліквідація та відхід мешканців округи на північ міг бути прискорений ослабленням Галицького князівства у період боротьби за князівський стіл, що розгорнулася наприкінці цього століття. Побудова численних городищ у XII–XIII ст. північніше р. Ушиця, очевидно, є наслідком поступового переселення мешканців степового порубіжжя під захист оборонної системи, зведеної галицькими князями.

На сьогодні практично недосліджені городища цієї частини Дністровського Лівобережжя є важливим історичним джерелом для вивчення історії заселення та формування південного кордону Галицького князівства. З'ясування

багатьох сторін історії тиверців, так і справжньої південної межі галицького Пониззя, є можливим лише за умови повноцінного вивчення всього комплексу пам'яток Середнього Подністр'я.

1. *Константин Багрянородный*. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. – М., 1989. – 350 с.
2. *Литаврин Г.Г.* «Записка греческого топарха» (документ о русско-византийских отношениях в конце X в.) // Из истории средневековой Европы (X-XVII вв.). – М., 1957. – С. 114–130.
3. *Літопис Руський за Іпатіївським списком* / Перекл. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. *Артамонов М.І.* Південноподільська експедиція (попереднє повідомлення) // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – М.; Л., 1953. – Вып. 51. – С. 252.
5. *Артамонов М.И.* Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. / М.И. Артамонов // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – М.; Л., 1955. – Вып. 59. – С. 100–117.
6. *Артамонов М.И.* Славянские железоплавильные печи на Среднем Днестре / М.И. Артамонов // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Л., 1955. – Вып. 7. – С. 26–29.
7. *Баженов О.Л.* Глибівське давньоруське городище IX–XI ст. в Середньому Подністрів'і / О.Л. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2002. – Т. 8(10). – С. 191–196.
8. *Баженов О.Л.* Давньоруське Пониззя середини XII – середини XIII ст.: соціально-економічний, військово-політичний і культурно-духовний аспекти. Автореф. дис. ... к. іст. н. – Чернівці, 2005. – 20 с.
9. *Буковина* в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.). – Чернівці, 2005. – 744 с.
10. *Грушевський М.* Історія України-Руси / В 11 т., 12 кн. – Т. I: До початку XI віка. – К.: Наукова думка, 1991. – 736 с.
11. *Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К., 1999. – 230 с.

12. *Маярчук С.П.* Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень). Автореф. дис. ... к. іст. н. – К.: Ін-тут археології НАН України, 2012. – 16 с.
13. *Михайлина Л.П.* Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами / Л.П. Михайлина. – К.: Ін-т археол. НАН України, 2007. – 300 с.
14. *Пивоваров С.В.* Нові знахідки середньовічних накопичувачів стріл з території Середнього Подністров'я / С.В. Пивоваров, В. Калініченко // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 66–72.
15. *Рабинович Р.А.* Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII вв. (Историко-археологическое исследование. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – СПб., 1997. – 20 с.
16. *Рабинович Роман.* Карпато-Днестровские земли и Киевская Русь: особенности взаимодействия / Р. Рабинович // Русин. – 2007. – № 2 (8). – С. 26–36.
17. *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. / В.В. Седов. – М.: Наука, 1982. – 326 с.
18. *Сецинский Е.* Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С. 200–354.
19. *Тельнов Н.П.* Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII–X вв. Автореф. ... к. іст. н. – Ленинград, 1990. – 18 с.
20. *Тельнов Н.* Новые данные о южной границе Галицкой Руси / И. Власенко, Н. Тельнов // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доп. та повідом. Міжнар. наук, конференції. – Львів, 1993. – С. 33–35.
21. *Терський С.В.* Південно-Західна Русь напередодні походів Володимира Великого: археологічний коментар / С.В. Терський // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія: Гуманітарні науки. – Вип. 12. – 2014. – С. 46–53.
22. *Тимощук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V–XI ст. / Б.О. Тимощук. – К.: Наук. думка. 1976. – 178 с.
23. *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимощук. – К.: Наук. думка. 1982. – 206 с.

24. *Тимошук Б.А.* Восточнославянская община VI–X ст. н.э. / Б.А. Тимошук. – М.: Наука, 1990. – 188 с.
25. *Тимошук Б.А.* Восточные славяне: от общины к городам / Б.А. Тимошук. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.
26. *Parczewski M.* Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej / M. Parczewski // *Civitas Schinesghe cum pertinentiis.* – Toruń, 2003. – S. 151–165.

Надійшла до редколегії 26.09.2016 р.

Рецензент: *Л.В. Войтович*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри середніх віків, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів.

Терский С.В.

ЮЖНЫЕ ГРАНИЦЫ ГАЛИЦКОГО КНЯЖЕСТВА И ПРОБЛЕМА ЛЕТОПИСНЫХ ТИВЕРЦЕВ: ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Статья посвящена анализу современного состояния изучения археологических памятников летописных тиверцев эпохи раннего бредневековья по археологическим находкам с территории Левобережья Среднего Днестра. Выяснено расхождение во взглядах относительно локализации памятников летописных тиверцев. Проводится анализ современного состояния изучения городищ этого региона. Обосновывается вывод о принадлежности тиверцам памятников X в. в Среднем Поднестровье и пролегания южной границы Галицкого княжества в пределах современной Винницкой области.

Ключевые слова: раннее средневековье, археологические памятники, тиверцы, городища, Среднее Поднестровье.

Tersky S.

THE SOUTHERN BORDERS OF GALICIAN PRINCIPALITY AND CHRONICLES TIVERTSY PROBLEM: STATE AND PROSPECTS OF RESEARCH

This article analyzes the current state of the study of archaeological sites Tivertsy chronicle of the early Middle Ages, the archaeological finds from the territory left bank of the Dniester. It was shown divergence of views regarding localization attractions chronicles Tivertsy. The analysis of the current state of the study of settlements in the region. Grounded conclusion about monuments belonging Tivertsy X century. in Mild and prolyahannya southern border of Galician principality within the Vinnitsa region.

Key words: early medieval archaeological sites, archaeological finds, Tyvertsi, settlement, Mild.